

Critical Evaluation of Shariat Sangalaji's Thought in Tawḥīd-e 'Ibādat

Nafiseh Faghihi Moghaddas*

Akbar Ruostaei**

Abstract

This study is dedicated to a critical examination and evaluation of the propositions put forth by Shariat Sangalaji in his pivotal work, Tawḥīd-e 'Ibādat. The fundamental objective of this article is to assess the extent to which the author's perspectives align with the theological foundations and ritual practices of the Imami tradition, relying on rigorous religious evidence. Within the discourse of theological studies, the critical refinement and in-depth evaluation of doctrines, aimed at delineating their epistemic standing, constitute a scholarly necessity. To this end, the methodology of this study is grounded in textual criticism and analytical citation, utilizing authentic Shī'ā theological and exegetical sources. In this context, the author's arguments concerning key categories—such as shafā'a, tawassul, istighātha, ghulū, nadhr, and the veneration of sacred symbols—are subjected to rigorous academic scrutiny. The findings of this

* Associate Professor, Department of Ahl al-Bayt Studies, Faculty of Theology and Ahl al-Bayt Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran, (Corresponding Author), n.faghihi@ahl.ui.ac.ir

** Postdoctoral Researcher, Department of Ahl al-Bayt Studies, Faculty of Theology and Ahl al-Bayt Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran, a.rustaei@theo.ac.ir

Date received: 7/04/2026, Date of acceptance: 25/07/2026

research indicate that Sangalaji's views in these areas conflict with the established principles and fundamental teachings derived from the Holy Qur'an and the authentic Imami tradition, which are predicated upon rigorous criteria of hadith authenticity and the principles of Rijal. By directly engaging with revealed texts and employing methodical analytical tools, this study evaluates the validity of the propositions presented in Tawḥīd-e 'Ibādat, thereby contributing to enhanced scholarly precision within the domain of theological discourse.

Keywords: Tawḥīd (Divine Unity); Ghulūw (exaggeration); Shafā'a (intercession); Tawassul (mediation); Nadhr (vow); Istighātha (seeking succour); Imāmī Tradition; Sunni Islam.

Introduction

The present study undertakes a critical examination of the theological doctrines advanced by Shariat Sangalaji in his seminal work, Tawḥīd-e 'Ibādat. Sangalaji ranks among the modern reformist thinkers who, adopting a Salafi-oriented approach and aiming to purge religious belief and practice of what they regarded as superstition, sought to reconstruct the concepts of monotheism (tawḥīd) and polytheism (shirk). The significance of this inquiry derives from the considerable influence that Sangalaji's ideas have exercised upon certain pseudo-intellectual religious currents and upon modern theological discourse in Iran. The central problem is whether his interpretation of the unity of worship and of such concepts as intercession (shafā'a), mediation (tawassul), and seeking succour (istighātha) is compatible with the firm foundations of the Holy Qur'an and the definitive tradition of the Twelver Imami Shī'a. The principal aim of the article is, accordingly, to assess the validity of the propositions set forth in the aforementioned book and to demarcate the boundary between authentic monotheism and its extremist or reductionist readings.

Materials & Methods

This research is conducted within a descriptive-analytical framework and is grounded in the methods of textual criticism and isnād (chain-of-transmission) analysis. The primary materials comprise the revealed text (the Holy Qur'an), the authentic Imami tradition, and the principal Shī'a theological and exegetical sources. Methodologically, Sangalaji's doctrinal propositions were first extracted from Tawḥīd-e 'Ibādat and subsequently

subjected to critical evaluation in accordance with the criteria of ḥadīth authenticity, the principles of ‘ilm al-rijāl (the biographical evaluation of transmitters), and rational analysis. To enrich the discussion and to identify the intellectual genealogy of his positions, the study further compares his views with those of the early and later Shī‘a theologians as well as with Salafī and Sunnī perspectives, thereby clarifying the degree of originality or indebtedness discernible in his doctrines.

Discussion & Results

The findings indicate that Sangalaji adopted a markedly reductionist position with respect to intercession (shafā‘a), mediation (tawassul), seeking succour (istighātha), and vows (nadhr). By conflating "worship" (‘ibāda) with "veneration" (ta‘zīm), he classified many Shī‘a rites and devotional practices as instances of polytheism (shirk). In regard to intercession, he disregarded the Qur’anic verses affirming intercession by Divine permission (idhn), thereby adopting a position closely akin to that of the Wahhābī movement. Concerning mediation and seeking succour, he drew an unfounded distinction between the condition of the Infallibles (peace be upon them) during their worldly lives and after their passing, treating any appeal to God's chosen ones after death as polytheistic. The authentic Imami tradition, by contrast, grounded in the intermediate-realm existence (ḥayāt barzakhiyya) and the ontological guardianship (al-wilāya al-takwīniyya) of the Infallibles (peace be upon them), regards such acts as among the very manifestations of monotheism. Likewise, with regard to vows (nadhr) and the visitation of graves (ziyāra), the research demonstrates that Sangalaji confined himself to the outward form of the act rather than analysing the underlying intention of the devotee, thereby neglecting the Qur’anic principles governing the veneration of the rites and symbols of God (sha‘ā’ir Allāh). The isnād analysis further reveals that, in numerous instances, he relied upon weak traditions or arbitrary, opinion-based exegesis in order to substantiate his preconceived conclusions.

Conclusion

The overall result of this study is that Sangalaji's propositions in Tawḥīd-e ‘Ibādat, notwithstanding their reformist pretensions, stand in serious conflict with the established principles of the Holy Qur’an and the fundamental teachings of the Imami tradition. His doctrines derive less from Shī‘a legal-theological reasoning (ijtihād) than from the intellectual milieu of contemporary Salafism, and they are consequently incongruent with the Shī‘a theological foundations concerning the mediators of Divine grace (wasā’il al-fayḍ) and the spiritual stations of the Infallibles (peace be upon them). This research recommends that a sound understanding of monotheism requires the avoidance of superficial, one-dimensional readings, and calls for a renewed examination of the correlation between the unity of the Divine Lordship and the guardianship (wilāya) of God's chosen ones in the light of the definitive texts. Ultimately, the scholarly validity of Sangalaji's propositions is undermined by methodological deficiencies and by his exclusion of a substantial body of authentic ḥadīth evidence.

Bibliography

The Holy Qur'an.

Nahj al-Balagha. (2004). Edited by Subhi Salih, 4th edition, Cairo: Dar al-Kitab al-Misri.

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (n.d.). Al-Tawhid. Edited by Sayyid Hashim Husayni, Qum: Jami'at al-Mudarrisin.

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1993). Al-I'tiqadat fi Din al-Imamiyya. Edited by Isam Abd al-Sayyid, vol. 1, 2nd edition, Beirut: Dar al-Mufid.

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1983). Al-Khisal. Edited by Ali Akbar Ghaffari, Qum: Jami'at al-Mudarrisin.

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (2014). Thawab al-A'mal. Edited by Ahmad al-Mahuzi, 1st edition, Qum: Farus.

Ibn Babawayh, Muhammad ibn Ali. (1984). Uyun Akhbar al-Rida. Edited by Husayn al-A'jami, Beirut: Mu'assasat al-A'jami lil-Matbu'at.

Ibn Qulawayh, Ja'far ibn Muhammad. (n.d.). Kamil al-Ziyarat. Edited by Jawad Qayyumi, Qum: Mu'assasat al-Nashr al-Islami.

Ibn Manzur, Muhammad ibn Mukarram. (n.d.). Lisan al-Arab. 1st edition, Beirut: Dar Sadir.

Baharani, Yusuf. (n.d.). Al-Hada'iq al-Nadira. Qum: Jami'at al-Mudarrisin.

Pakatchi, Ahmad. (2018). Textual Criticism. 2nd edition, Tehran: Imam Sadiq University.

Jafarian, Rasul. (2008). Religious and Political Movements and Organizations in Iran 1941–1978. 2nd edition, Tehran: Elm.

Charidehi, Nur al-Din. (1984). Wahhabism and Its Roots. 1st edition, n.p.: Fathi Printing and Publishing Organization.

Hur al-Amili, Muhammad ibn al-Hasan. (1994). Wasa'il al-Shi'a. Qum: Ahl al-Bayt Institute for the Revival of Heritage.

Hilli, Hasan ibn Yusuf ibn Mutahhar. (1994). Tadhkirat al-Fuqaha. Qum: Ahl al-Bayt Institute for the Revival of Heritage.

Hilli, Hasan ibn Yusuf ibn Mutahhar. (2010). Khulasat al-Aqwal. Edited by Jawad Qayyumi, 4th edition, Qum: Nashr al-Fiqaha.

Hilli, Hasan ibn Yusuf ibn Mutahhar. (2000). Muntaha al-Matlab. Edited by Ali Akbar al-Ghaffari, 1st edition, Mashhad: Majma' al-Buhuth al-Islamiyya.

Razi, Muhammad ibn Abi Bakr. (1995). Mukhtar al-Sihah. Edited by Mahmud Khater, Beirut: Maktabat Lubnan Nashirun.

Zabidi, Muhammad Murtada. (n.d.). Taj al-Arus min Jawahir al-Qamus. Beirut: Dar al-Hidaya.

Subhani, Ja'far. (1999). The Islamic Creed in the Light of the School of the Ahl al-Bayt. 1st edition, Qum: Imam al-Sadiq Foundation.

Sangalaji, Shariat ibn Muhammad Hasan. (1941). Tawhid-e 'Ibadat. Tehran: Ketabforushi-ye Eslamiyyeh.

Sayyid Murtada, Ali ibn al-Husayn. (1985). Rasa'il al-Murtada. Edited by Sayyid Mahdi Rajai, Qum: Dar al-Quran al-Karim.

Shaheed al-Awwal, Muhammad ibn Jamal al-Din Makki. (1998). Dhikra al-Shi'a fi Ahkam al-Shari'a. Qum: Ahl al-Bayt Institute.

Shaheed al-Thani, Zayn al-Din ibn Ali. (2001). Rawd al-Jinan fi Sharh Irshad al-Adhhan. Qum: Daftar-e Tablighat-e Islami.

Al-Sahifa al-Sajjadiyya al-Kamila. (2002). 2nd edition, Beirut: Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at.

Saffar, Muhammad ibn al-Hasan ibn Farrukh. (1984). Basa'ir al-Darajat. Edited by Hasan Kucheh-baghi, Tehran: Manshurat al-A'lami.

Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn. (n.d.). Al-Mizan fi Tafsir al-Quran. Qum: Mu'assasat al-Nashr al-Islami.

Tabarsi, Abu Ali al-Fadl ibn al-Hasan. (1990). Al-Mu'talif min al-Mukhtalif bayna A'immat al-Salaf. Edited by Sayyid Mahdi Rajai, 1st edition, Mashhad: Majma' al-Buhuth al-Islamiyya.

Tabarsi, Abu Ali al-Fadl ibn al-Hasan. (1998). Jawami' al-Jami'. Qum: Mu'assasat al-Nashr al-Islami.

Tabarsi, Abu Ali al-Fadl ibn al-Hasan. (1995). Majma' al-Bayan. 1st edition, Beirut: Mu'assasat al-A'lami lil-Matbu'at.

Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (1989). Al-Tibyan fi Tafsir al-Quran. Edited by Ahmad Habib Qusayr al-Amili, 1st edition, Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-Arabi.

Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (1987). Al-Khilaf. Qum: Mu'assasat al-Nashr al-Islami.

Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (n.d.). Al-Nihaya fi Mujarrad al-Fiqh wa-al-Fatawa. Edited by Quds Muhammadi, Qum: Quds Muhammadi.

Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (1971). Tahdhib al-Ahkam. Edited by Sayyid Hasan al-Musawi al-Kharsan, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.

Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. (1991). Misbah al-Mutahajjid. 1st edition, Beirut: Mu'assasat Fiqh al-Shi'a.

Abdullah ibn Hasan ibn Fadl. (n.d.). Sidq al-Khabar fi Khawarij al-Qarn al-Thani Ashar. Latakia: Matba'at Kumin.

Fadil Hindi, Muhammad ibn al-Hasan al-Isfahani. (2002). Kashf al-Litham 'an Qawa'id al-Ahkam. Qum: Mu'assasat al-Nashr al-Islami.

Kashani, Mulla Fath Allah. (1954). Al-Tafsir al-Kabir Manhaj al-Sadiqin fi Ilzam al-Mukhalifin. Tehran: Muhammad Hasan Ilmi Bookshop and Press.

Kafi, Majid. (2016). Historical Sociology. Qum: Research Institute of Hawza and University.

Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub. (1984). Al-Kafi. Edited by Ali Akbar Ghaffari, 3rd edition, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.

Majlisi, Muhammad Baqir. (2003). Bihar al-Anwar. 2nd edition, Beirut: Mu'assasat al-Wafa.

Majlisi, Muhammad Baqir. (1987). *Mir'at al-Uqul fi Sharh Akhbar Al al-Rasul*. Edited by al-Sayyid Muhsin al-Husayni al-Amini, 1st edition, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.

Majlisi, Muhammad Baqir. (1986). *Mala' al-Akhyar*. Edited by Sayyid Mahdi Rajai, Qum: Maktabat Ayatollah al-Mar'ashi.

Muhaqqiq Hilli, Ja'far ibn al-Hasan. (1985). *Al-Mu'tabar*. Qum: Mu'assasat Sayyid al-Shuhada.

Muhaqqiq Hilli, Ja'far ibn al-Hasan. (1989). *Shara'i' al-Islam fi Masa'il al-Halal wa-al-Haram*. Edited by Sayyid Sadiq Shirazi, 2nd edition, Tehran: Esteqlal.

Muhaqqiq Sabzawari, Muhammad Baqir. (n.d.). *Dhakhiratu al-Ma'ad*. Qum: Ahl al-Bayt Institute for the Revival of Heritage.

Muhaqqiq Sabzawari, Muhammad Baqir. (2002). *Kifayat al-Ahkam*. Edited by Murtada Wa'izi, Qum: Mu'assasat al-Nashr al-Islami.

Muhammadpur, Shir Muhammad, and Bahishti Sarisht, Muhsin. (2010). *A Study of Revisionist Religious Currents in the Pahlavi Era with Emphasis on the Views of Imam Khomeini*. Tehran: Research Institute of Imam Khomeini and the Islamic Revolution.

Al-Mashhadi, Muhammad ibn Ja'far. (2012). *Tuhfat al-Za'ir*. 2nd edition, Qum: Payam-e Imam-e Hadi.

Mufid, Muhammad ibn Muhammad ibn al-Nu'man. (1983). *Al-Amali*. Edited by Husayn Ustad Wali and others, Qum: Jami'at al-Mudarrisin.

Mufid, Muhammad ibn Muhammad ibn al-Nu'man. (1992). *Awa'il al-Maqalat*. Edited by Ibrahim Ansari, Qum: Al-Mu'tamar al-Alami li-Alfiyyat al-Shaykh al-Mufid.

Mufid, Muhammad ibn Muhammad ibn al-Nu'man. (1990). *Al-Muqni'a*. Qum: Mu'assasat al-Nashr al-Islami.

Najashi, Ahmad ibn Ali. (2010). *Rijal al-Najashi*. 1st edition, Beirut: Sharikat al-A'lami lil-Matbu'at.

Najafi, Muhammad Hasan. (1988). *Jawahir al-Kalam fi Sharh Shara'i' al-Islam*. Edited by Abbas Quchani, 3rd edition, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.

Naraqi, Ahmad ibn Muhammad Mahdi. (1995). *Mustanad al-Shi'a*. Edited by Mu'assasat Al al-Bayt, 1st edition, Qum: Mu'assasat Al al-Bayt.

Namazi Shahroudi, Ali. (1998). *Mustadrak Safinat al-Bihar*. Edited by Hasan Namazi Shahroudi, Qum: Jami'at al-Mudarrisin.

Hamadani, Aqa Reza. (2001). *Misbah al-Faqih*. Edited by Muhammad Baqiri and others, 1st edition, Qum: Mu'assasat Mahdi Maw'ud.

تحلیل انتقادی اندیشه‌های شریعت سنگلجی در کتاب توحید عبادت

نفسه فقیهی مقدس*

اکبر روستایی**

چکیده

پژوهش حاضر به واکاوی و سنجش انتقادی انگاره‌های شریعت سنگلجی در اثر محوری وی، توحید عبادت، اختصاص دارد. هدف این نوشتار، بررسی میزان سازگاری و انطباق دیدگاه‌های مؤلف با مبانی کلامی و مناسک استوار بر سنت امامیه، با تکیه بر ادله‌ی متقن دینی است. در فضای گفتمانی مطالعات کلامی، تنقیح و ارزیابی عمیق آموزه‌ها جهت تبیین جایگاه معرفتی آن‌ها، ضرورتی علمی محسوب می‌شود؛ بدین منظور، روش‌شناسی این پژوهش بر نقد متنی و تحلیل استنادی با اتکا به منابع اصیل کلامی و تفسیری شیعه استوار گشته است. در این راستا، استدلال‌های مؤلف پیرامون مقولات کلیدی نظیر شفاعت، توسل، استغاثه، غلو، نذر و تکریم شعائر، در ترازوی نقد علمی نهاده شده است. برآیند این پژوهش نشان می‌دهد که آرای سنگلجی در حوزه‌های یادشده، با اصول مسلم و آموزه‌های بنیادین برخاسته از قرآن کریم و سنت معتبر امامیه، که متکی بر معیارهای وثاقت حدیثی و قواعد رجالی است دارای تعارض است. این مطالعه با رجوع مستقیم به نصوص و حیانی و بهره‌گیری از ابزارهای روشمند، ضمن سنجش اعتبار گزاره‌های مطرح در کتاب توحید عبادت، در پی ارتقای دقت نظر علمی در ساحات مباحث اعتقادی است.

کلیدواژه: توحید، غلو، شفاعت، توسل، نذر، استغاثه، سنت امامیه، اهل سنت.

* دانشیار گروه علوم سیاسی، واحد رشت، دانشگاه آزاد اسلامی، رشت، ایران (نویسنده مسئول)، ostovar@iau.ac.ir

** دانش آموخته‌ی پسا دکتري، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران A.rustaei@theo.ui.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۰۳

۱. مقدمه

بررسی تحولات اندیشگی و بازخوانی انتقادی مفاهیم بنیادین در هر سنت فکری، امری ضروری برای حفظ پویایی و ارتقاء علمی آن سنت محسوب می شود. در تاریخ شیعه امامیه، این رویکرد نقد و اجتهاد، همواره به عنوان شاخصه‌ای از حضور فعال و مسئولانه عالمان در مواجهه با پرسش‌ها و چالش‌های فکری عصر خود، قلمداد شده است. فرآیند تنقیح مبانی دینی از خرافات و برداشت‌های ناروا، نه تنها به تعمیق فهم عمومی کمک کرده، بلکه موجب صیانت از اصالت دین و اعتلای معرفت دینی در جامعه می گردد. در مقابل، ترویج دیدگاه‌های فاقد اعتبار علمی یا مبتنی بر معیارهای نادرست، می تواند منجر به انحراف در فهم دین و ایجاد تشویش در میان مخاطبان گردد. در این بستر فکری، محمدرضا سنگلجی، با ادعای ارائه تفسیری اصلاحی از شریعت در کتاب توحید عبادت؛ یکتاپرستی، کوشیده است تا آنچه را اسلام حقیقی می نامد، نمایان سازد و برداشت‌های رایج را مورد بازنگری قرار دهد. (توحید عبادت، مقدمه چاپ دوم، ص ۳۰؛ ۴۱) با این حال، برخی از گزاره‌ها و نسبت‌های مطرح شده در آثار ایشان، به ویژه در زمینه مباحث اعتقادی و مناسکی، به جهت عدم انطباق با چارچوب‌های کلامی و روایی مورد پذیرش در مذهب امامیه، نیازمند تحلیل دقیق و ارزیابی مستدل علمی است. این پژوهش با اتخاذ رویکرد نقد درونی و بهره‌گیری از ابزارهای معرفت‌شناختی و رجالی سنی شیعه، به مطالعه تحلیلی دیدگاه‌های اصلاحی سنگلجی در کتاب توحید عبادت می پردازد. محوریت این تحقیق، سنجش میزان انطباق یا عدم انطباق آراء ایشان با مستندات قرآنی، روایات صحیح شیعه و معیارهای پذیرفته شده در علم رجال به منظور تبیین علمی دقیق جایگاه این نظریات در منظومه فکری امامیه و ارزیابی اعتبار آن‌ها است.

با وجود نگارش اثری در نقد عقاید سنگلجی که به آن اشاره می شود، اثر علمی ناظر به مسأله نوشتار حاضر یافت نشد. مقاله اصلاح دینی دوره پهلوی اول با تکیه بر آراء شریعت سنگلجی تألیف رضا دهقانی که در دو فصلنامه پژوهشی تاریخ نامه ایران بعد از اسلام چاپ شده، به افراد تأثیر گذار بر سنگلجی پرداخته و دیدگاه وی در خصوص جایگاه قرآن و عقل را بیان می دارد؛ وی معتقد است شریعت از اسلام و شیعه انتقاد ننموده؛ بلکه به گفته‌ی خود به دنبال زدودن خرافات است؛ از این رو در میان تمامی نظرات او تنها به بحث رجعت می پردازد که در کتاب اسلام و رجعت نگاشته عبدالوهاب فرید تنکابنی شاگرد سنگلجی منعکس شده است، وی پس از توصیف نظر سنگلجی، بر پایه قرآن و روایاتی از بحار الانوار - بدون ارزیابی سندی- و اجماع امامیه، به نقد نظر او در زمینه رجعت پرداخته است. مقاله نگاهی تحلیلی به

تکاپوهای فکری سنگلجی نوشته سید مقداد رضوی ضمن اعتقاد به تاثیر پذیری سنگلجی از شیخ هادی نجم آبادی، بدون تمرکز بر اثر خاصی از سنگلجی، مهمترین مسائل مورد انکار وی را غیبت امام زمان عج، رجعت، معاد جسمانی، معراج، شفاعت و معجزه‌های انبیا برشمرده و افزون بر عدم نقل سایر نظریات او، به نقد هیچکدام از باورهای یاد شده پرداخته است.

۲. مروری بر زندگینامه و آثار شریعت سنگلجی

۱.۲. زندگینامه

محمدحسن شریعت سنگلجی بنا بر گزارش منابع مختلف، در سال ۱۲۶۹ش (چهاردهی، وهابیت و ریشه‌های آن، ص ۱۵۹) یا ۱۲۷۱ش (جعفریان، جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی، سیاسی ایران، ص ۸۸۱) در تهران متولد شد. پدر وی پسرعموی شیخ فضل‌الله نوری بوده است (مستعان، محو الموهوم، مقدمه، ص ۴).

سنگلجی تحصیلات دینی خود را در تهران آغاز کرد؛ فقه را نزد شیخ عبدالنبی مجتهد نوری، حکمت را نزد میرزا حسن کرمانشاهی، علم کلام را از شیخ علی متکلم نوری و عرفان را نزد میرزا هاشم اشکوری فراگرفت. او سپس برای تکمیل دانش خود به نجف مهاجرت کرد و پس از چهار سال اقامت، به تهران بازگشت.

فعالیت‌های علمی و تبلیغی وی عمدتاً در قالب برگزاری جلسات سخنرانی در شب‌های پنج‌شنبه در مسجد شیخ حسن سنگلجی صورت می‌گرفت. با گذشت زمان، در همان مکان دارالتبلیغ اسلامی بنا شد و پس از آنکه ساختمان نخست تخریب شد، دارالتبلیغ جدیدی در خیابان فرهنگ احداث گردید (چهاردهی، صص ۱۵۹-۱۷۶؛ مستعان، صص ۴-۶). افزون بر این، سنگلجی در دیگر شب‌های هفته برای گروهی از شاگردان خاص خود جلسات تفسیر قرآن برگزار می‌کرد (چهاردهی، صص ۱۶۱-۱۶۲).

گزارش‌ها نشان می‌دهد که بیشتر مخاطبان جلسات او را قشر تحصیل‌کرده جدید تشکیل می‌داد؛ کسانی که به سخنان انتقادی وی درباره برخی جلوه‌های دینی و گرایش او به بازخوانی دین در چارچوب نوگرایی علاقه‌مند بودند (جعفریان، ص ۸۸۳). به تصریح

چهاردهی، حدود چهارپنجم حاضران افسران ارتش و یک‌پنجم دیگر کارمندان دولت بودند و عالمان و طلاب علوم دینی حضور چشمگیری در جلسات او نداشتند (چهاردهی، ص ۱۶۰). سنگلجی سرانجام در دی‌ماه سال ۱۳۳۲ش در پنجاه‌وسه سالگی بر اثر بیماری تیفوس در تهران درگذشت (چهاردهی، ص ۱۵۹) و پیکرش در دارالتبلیغ به خاک سپرده شد (مستعان، مقدمه، ص ۶).

۲.۲. زمانه سنگلجی

دوران حیات شریعت سنگلجی مقارن با عصر حکومت پهلوی اول و جریان تجددآمرانه‌ای بود که ساختارهای فرهنگی و اجتماعی ایران را تحت فشار مدرنیزاسیون دولتی قرار داده بود. این دوره از یک سو با تضعیف نهادهای سنتی و دینی و از سوی دیگر با گسترش ایدئولوژی‌های وارداتی همراه بود. در این میان، ناسیونالیسم دولتی — که در خدمت اهداف ایدئولوژیک حکومت قرار داشت و در برخی نمودهای خود به تقابل با هویت اسلامی می‌انجامید و همچنین سوسیالیسم، از جریان‌های فکری تأثیرگذار این زمانه بودند. برخی از گرایش‌های فکری در این دوره حتی به تلفیقی از مفاهیم دینی و ایدئولوژی‌های جدید دست زدند.

در کنار این جریان‌ها، غرب‌گرایی افراطی نیز رواج یافت؛ نگرشی که پیشرفت تمدن غرب را ناشی از علم و صنعت جدید دانسته و عقب‌ماندگی کشورهای موسوم به جهان سوم را نتیجه مستقیم سنت‌های دینی و اجتماعی آنان معرفی می‌کرد (نگ: محمدپور، مطالعه جریان‌های تجدیدنظرطلب، ص ۱۷۰). در چنین فضایی، برخی روشنفکران، از جمله سید حسن تقی‌زاده، بر این باور بودند که باید تمام مظاهر تمدن اروپایی را بی‌هیچ استثنا پذیرفت و حتی به ترویج آن پرداخت (تقی‌زاده، سرمقاله شماره نخست دوره دوم کاوه، ژانویه ۱۹۲۰).

در متن چنین شرایط اجتماعی و فکری، شماری از نوآندیشان دینی از جمله شریعت سنگلجی کوشیدند با الهام از جریان اصلاح دینی، قرائتی نو از دیانت شیعی ارائه دهند. آنان راه اصلاح را در مبارزه با آنچه پیرایه‌های دینی یا خرافات می‌نامیدند، جست‌وجو کرده و فهم دینی مطلوب را در بازگشت به الگوی عصر صحابه و تابعین جستند.

۳.۲. آثار سنگلجی

از شریعت سنگلجی آثار متعددی برجای مانده است؛ از جمله: توحید عبادت، کلید فهم قرآن، اسلام و رجعت، محو الموهوم و براهین القرآن (توحید عبادت، مقدمه، ص ۲۴-۲۵؛ چهاردهی، وهابیت و ریشه‌های آن، ص ۱۶۵).

اندیشه او بر عقل‌گرایی و نقد باورهای رایج استوار بود. بنا بر تحلیل پژوهشگران، وی خود را در مقام مبارزه با خرافات می‌دید (جعفریان، جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی سیاسی ایران، ص ۸۸۲). او در مقدمه کلید فهم قرآن از گسترش اباطیل و موهومات در حیات دینی جامعه انتقاد می‌کند و معتقد است که میان اسلام و خرافات تفکیک روشنی صورت نگرفته است. به تعبیر او، هزارگونه شرک و بت‌پرستی به نام دین توحید و هزار قسم بدعت به نام سنت پیامبر در جامعه رواج یافته است (شریعت سنگلجی، کلید فهم قرآن بازضمام براهین القرآن، مقدمه، صص ۶-۷).

۴.۲. کتاب توحید عبادت

توحید عبادت مهم‌ترین و اثرگذارترین نوشته شریعت سنگلجی به شمار می‌آید. این اثر در دوران حیات مؤلف دو بار منتشر شد و سنگلجی مقدمه‌ای بر چاپ دوم آن نگاشت (توحید عبادت، مقدمه، ص ۲۰). در سال ۱۴۳۵ق نیز این کتاب به وسیله انتشارات مکتبه العییکان در عربستان سعودی تجدید چاپ شد.

ساختار کتاب شامل ده بخش است:

۱. توحید و یکتاپرستی؛
۲. عبودیت و بندگی؛
۳. افضل عبادات و اختلاف دیدگاه‌ها؛
۴. انواع شرک؛
۵. غلو درباره انبیا و صالحان به مثابه منشأ کفر بشر؛
۶. حقیقت واسطه و وسیله میان خدا و خلق؛
۷. تحلیل سببیت و خطای مردم در فهم اسباب؛
۸. آغاز بت‌پرستی در تاریخ بشر؛
۹. توحید به مثابه سرچشمه فضایل؛
۱۰. خاستگاه شرک و خرافه در جهان اسلام.

سنگلجی مباحثی همچون شفاعت، توسل، استغاثه، غلو، زیارت، تبرک، نذر و هم‌سطح‌سازی قبور را در چارچوب این بخش‌ها بررسی کرده است. افزون بر آن، موضوعاتی با جنبه فقهی مانند انگشتر به دست کردن، قربانی کردن، تنجیم و ... نیز در کتاب مطرح شده، اما به دلیل محدودیت حجم مقاله حاضر، تحلیل آن‌ها به پژوهش دیگری واگذار می‌شود.

۳. بازخوانی انتقادی دیدگاه سنگلجی

جریان‌های اصلاح‌گرایانه‌ای که در دوره پس از مشروطه، به‌ویژه در عصر پهلوی اول، پدیدار شد، گاه خاستگاهی درون‌دینی داشت و گاه متأثر از عوامل بیرونی و اندیشه‌های بیگانه بود. افراد وابسته به این جریان‌ها را می‌توان در سه گروه دسته‌بندی کرد:

الف) گروهی که رویکردی تند و افراطی در پیش گرفتند و در نهایت به انکار اصول بنیادین دین و حتی ارتداد کشیده شدند؛

ب) گروهی که صرفاً به اصلاح برخی امور بسنده کرده و از آن فراتر نرفتند؛ چه از روی احتیاط و تقیه و چه به دلیل محدودیت در باور؛

ج) دسته‌ای دیگر که افزون بر انکار برخی عقاید شیعی، پاره‌ای از آموزه‌های اسلامی را نیز مورد تردید قرار داده و عموم مسلمانان را به خرافه‌گرایی متهم کردند.

با وجود تفاوت‌ها، این افراد در چند شاخصه مشترک بودند که امکان تحلیل آنان در یک چارچوب واحد را فراهم می‌سازد:

فاصله‌گیری از مرجعیت رسمی دینی؛

همسویی با نگرش وهابی در انکار برخی باورهای اسلامی در قالب ادعای مبارزه با خرافات؛

تأثیرپذیری هم‌زمان از آموزه‌های وهابی و عقل‌گرایی غربی؛

تکیه بر قرآن‌بستگی و کم‌اعتنایی به منابع دیگر معرفت دینی؛

ایجاد شبکه‌ای از ارتباطات فردی با مقلدان و تشکیل حلقه‌های ویژه مذهبی (نگاه کنید:

جعفریان، جریان‌ها و سازمان‌های مذهبی سیاسی ایران، ص ۸۷۷-۸۸۱).

در این میان، شریعت سنگلجی از جمله منتقدانی است که با ادعای اصلاح در جامعه شیعی، علاوه بر انکار برخی باورهای شیعه، بخشی از معتقدات اسلامی را نیز مردود دانسته است. وی دیدگاه‌های خود را از طریق سخنرانی، تشکیل جلسات تفسیر قرآن و تألیف آثار متعدد منتشر می‌کرد. مجموعه آراء او را می‌توان در دو عرصه مورد بازبینی قرار داد:

الف. ایرادهایی با خاستگاه خرافات زمانه

این دسته مربوط به رفتارهایی است که در جامعه رواج یافته بود، اما پشتوانه‌ای در دین نداشت. نمونه آن تبرک جستن به درخت چنار عباسقلی، بستن پارچه به درخت ملاچغندر برای حاجت‌خواهی، نصب چشم‌های نقره بر آن و روشن کردن شمع در کنار آن است (شریعت سنگلجی، توحید عبادت، ص ۹۲). این اعمال که در میان بخشی از عوام رواج داشت، به دلیل فقدان بنیان دینی و گسترش خرافات، شایسته نقد و اصلاح بود.

ب. ایرادهایی با خاستگاه تعالیم دینی

بخش دیگر انتقادهای سنگلجی ناظر به باورهای اعتقادی است؛ باورهایی که برخلاف دسته نخست، در متون اسلامی ریشه‌دار و مسبوق به سابقه‌اند. وی اموری همچون شفاعت‌خواهی، دعا و استغاثه، توسل، لقب باب‌الحوائج برای امامان و امامزادگان، تبرک، نذر و مانند آن را مصداق شرک تلقی می‌کرد و حاجت‌خواهی از ائمه را نوعی غلو در حق آنان می‌دانست.

در این نوشتار به رش نقد درونی دیدگاه‌های سنگلجی ارزیابی می‌شود. روش نقد درونی به بررسی محتوای یک متن می‌پردازد تا میزان اعتبار، سازگاری درونی و مقبولیت آن را ارزیابی کند (کافی، جامعه‌شناسی تاریخی، ص ۱۷). در این رویکرد، مبانی و گزاره‌های متن با معیارهای منطقی و ادله معتبر سنجیده می‌شود و صحت و نادرستی آن‌ها تعیین می‌گردد (پاکتچی، نقد متن، ص ۲۸).

ایرادهای سنگلجی که با استناد به تعالیم دینی مطرح شده است، در دو ساحت باورها و رفتارها مورد بررسی انتقادی قرار گرفته است.

۱,۳. انتقاد سنگلجی به باورهای جامعه شیعی

برخی از انتقادهای مطرح‌شده توسط شریعت سنگلجی در کتاب توحید عبادت، معطوف به باورهای جامعه شیعی است. این انتقادات عمدتاً در پنج محور اصلی بررسی می‌شود: شفاعت، توسل، زیارت، استغاثه و غلو.

۱,۱,۳. شفاعت

یکی از محورهای مورد نظر سنگلجی، مسئله شفاعت است. او شفاعت را چنین تعریف می‌کند: سؤال بعضی از صالحین از خداوند برای گذشتن از عقاب گناهکاران و مورد عفو قرار دادن آنان (توحید عبادت، ص ۱۶۸). پس از آنکه وی آیات نازل شده درباره مشرکان را بر مسلمانان تطبیق می‌دهد (توحید عبادت، صص ۱۶۲-۱۶۵)، شرایطی برای شفاعت مطرح می‌کند:

اما شفاعتی که کتاب و سنت ثابت می‌کند، شفاعتی است که به اذن خدا برای کسی صادر شود که موحد بوده و رضایت خدا را جلب کرده باشد. به عبارت روشن‌تر، باید موحد بود و شفیعانی که ذکر شد، برای خدا قائل نگردید، تا پیامبر به اذن خدا از شخص شفاعت کند (توحید عبادت، ص ۱۶۹).

از دیدگاه سنگلجی، این باور پیامدهای منفی فراوانی برای اهل دین داشته و به تعبیر او تحریف آموزه‌های دینی توسط برخی کاهنان [کنایه از عالمان شیعه] به منظور کسب محبوبیت و جایگاه در میان مردم است. افزون بر این، او شفاعت را نوعی شفاعت شرکی می‌داند که مشرکان بدان معتقد بودند (توحید عبادت، ص ۱۶۸).

۱.۱.۱.۳. تحلیل و ارزیابی

در واقع، شریعت سنگلجی نکته تازه‌ای در موضوع شفاعت ارائه نمی‌دهد؛ زیرا مطابق اعتقاد شیعی، ائمه و پیامبر شریک خداوند محسوب نمی‌شوند. افزون بر این، شفاعت در آموزه شیعی مجوز انجام گناه نیست و فرد مورد شفاعت دارای شرایطی است که در قرآن و روایات به آن اشاره شده است. برخی از این شرایط عبارت‌اند از:

رضایت خداوند از دین فرد (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۲۵؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۷، ص ۸۱)

مؤمنی پشیمان از گناه (صدوق، محمد بن علی بن الحسین، التوحید، ص ۴۰۸)

اهل نماز و خضوع و بندگی در برابر خدا

اهل انفاق

اعتقاد به قیامت و تکذیب نکردن آن

عدم ستیز با حق (طباطبایی، المیزان، ج ۱، صص ۱۶۹-۱۷۰)

اهل ظلم و ستم نبودن (غافر/۱۸)

با توجه به این موارد، روشن است که سنگلجی بدون بررسی مستند آیات و روایات، باور شیعیان درباره شفاعت را ناصواب تلقی کرده است. شایان ذکر است که تطبیق آیات نازل شده درباره مشرکان بر مسلمانان، در تاریخ پیش‌تر توسط خوارج و وهابیت نیز سابقه داشته است (عبدالله بن حسن بن فضل، صدق الخبر فی خوارج القرن الثانی عشر، ص ۱۶۰).

گفتار سنگلجی در این باره را می‌توان در دو سطح مورد ارزیابی قرار داد:

نخست: نظر متکلمان شیعی

شیعیان متقدم، از جمله شیخ صدوق (صدوق، الاعتقادات، ص ۶۶)، شیخ طوسی (طوسی، التبیان، ج ۱، صص ۲۱۳-۲۱۴)، شیخ مفید (مفید، اوائل المقالات، ص ۴۷)، سید مرتضی (شریف المرتضی، رسائل المرتضی، ج ۱، ص ۱۵۰) و طبرسی (طبرسی، مجمع البیان، ج ۱، ص ۲۰۱)، بر اساس روایات متعدد نبوی مانند روایت ادخرت شفاعتی لأهل الكبائر من أمتی، شفاعت را به همین معنا تعریف کرده‌اند.

دوم: آموزه‌های قرآنی

بر اساس قرآن، طلب شفاعت از صالحان، شرک محسوب نمی‌شود. خداوند در آیه ۶۴ سوره نساء، پذیرش توبه مسلمانان را منوط به طلب شفاعت از رسول خدا و استغفار ایشان می‌داند (طبرسی، جوامع الجامع، ج ۱، ص ۴۱۳؛ کاشانی، تفسیر کبیر منهج الصادقین، ج ۳، صص ۶۳-۶۴) و رویگردانی از استغفار آن حضرت را نشانه منافقان برمی‌شمارد. بنابراین زمانی که رویگردانی از طلب شفاعت، نشانه منافقان است، درخواست شفاعت از پیامبر، نشانه ایمان و تقوا خواهد بود (سبحانی، العقیده الإسلامية علی ضوء مدرسه أهل البيت، ص ۲۴۷).

بر اساس روایات امامیه نیز، ائمه (ع) به شیعیان دستور داده‌اند که با قرائت آیه ۶۴ سوره نساء نزد قبر پیامبر اکرم، ایشان را واسطه برای بخشش گناهان خود قرار دهند، چنان‌که در روایت معتبر آمده است (مجلسی، محمد باقر، مرآة العقول، ج ۱۸، ص ۲۶۰؛ کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۵۵۱).

بنابراین، نظر سنگلجی درباره شفاعت و ارجاع آن به شفاعت شرکی، مخالف قرآن و احادیث شیعه است و فاقد پشتوانه علمی و مستندات معتبر می‌باشد.

۲.۱.۳. توسل

باوردیگری که سنگلجی آن را مردود و موجب کفر می‌شمارد، واسطه قرار دادن اهل بیت □ و درخواست حاجت از آنان در امور دنیوی و اخروی است:

پس هر که انبیا و ملائکه و ائمه هدی را واسطه قرار داده از آنها رزق و حیات بخواهد و توکل بر آنها کند و از آنان جلب منفعت و دفع مضرت بخواهد، مانند آمرزش گناه و رفع بدبختی‌ها و سد حاجات و دفع فقر و فاقه، این شخص به نص قرآن کریم و اجماع امت سیدالمرسلین کافر است (توحید عبادت، ص ۱۴۵).

این دیدگاه را می‌توان در دو محور آیات قرآن و احادیث مورد بررسی قرار داد:

بر اساس آیات قرآن، واسطه قرار دادن انبیا مورد نکوهش قرار نگرفته است؛ بلکه در داستان فرزندان حضرت یعقوب □ مشاهده می شود که آنان برای بخشش گناهانشان به ایشان توسل جستند و این امر واکنش مثبت پیامبر □ را به همراه داشت: قَالَ سَوْفَ أَسْتَغْفِرُ لَكُمْ رَبِّي (یوسف/۹۸). علاوه بر این، خداوند در آیه ۶۴ سوره نساء پذیرش توبه مسلمانان را مشروط به طلب شفاعت و استغفار پیامبر □ دانسته است. همچنین، در آیه ۳۵ سوره مائده، مؤمنان به توسل میان خود و پروردگار برای تقرب به خداوند دستور یافته‌اند.

جواز توسل به معصومان □ نزد شیعه امر بدیهی محسوب می شود و حجم قابل توجهی از احادیث را به خود اختصاص داده است. ادعیه ماثور نیز سرشار از توسل به پیامبر و ائمه □ است (حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۷، ص ۱۰۳). در روایتی معتبر، خداوند بر خود واجب گردانیده که هر کس پیامبر و اهل بیت □ را میان خود و خدا واسطه قرار دهد، گناهانش بخشیده شود (صدوق، ثواب الاعمال، ج ۱، ص ۴۲۵-۴۲۶). افزون بر این، توسل در منابع روایی امامیه با تعبیر متنوعی منعکس شده است، از جمله:

فتوسلوا بنا (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۱۷۹)

أَسْأَلُكَ بِحَقِّ مُحَمَّدٍ وَعَلِيٍّ وَ... (صدوق، الخصال، ص ۳۰۵)

اللَّهُمَّ إِنِّي أَقْدَمُ إِلَيْكَ مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ بَيْنَ يَدَيَّ حَاجَتِي وَأَتَوَجَّهُ بِهِ إِلَيْكَ (کلینی، الکافی، ج ۳، ص ۳۰۹)؛

بحق هذا القبر ومن فيه، وبحق هذه القبور ومن أسكنها (ابن قولویه، کامل الزیارات، ص ۴۱۰).

گزارش های مذکور در میراث حدیثی امامیه نشانگر جواز توسل به ذات معصومان و حق و جایگاه آنان است. بنابراین نظرگاه "سنگلجی" بر خلاف آیات و احادیث اهل بیت علیهم السلام بوده و از اعتبار علمی برخوردار نیست.

۳.۱.۳. زیارت

سنگلجی در موضوع زیارت پیامبر و ائمه طاهرين □، توسل را نقد کرده و معتقد است که ائمه □ هیچ گاه خود به دیگران توسل نجسته‌اند:

گویا به زائرش می گوید من کسی بودم موحد و یکتاپرست جز حق تعالی را قاضی الحاجات و رافع الکربات ندانستم، و به کسی از بندگانش متوسل نشدم (توحید عبادت، صص ۱۸۸-۱۸۹). این ادعا را می توان از دو منظر مورد بررسی قرار داد:

الف. عمل امامان شیعه

روایات شیعه نشان می‌دهد که امامان □ خود در عمل توسل می‌جستند. به عنوان نمونه، در زمان غسل و تجهیز رسول خدا □، امیر مؤمنان □ به ایشان توسل جست (نهج البلاغه، ص ۳۵۵، خطبه ۲۳۵). همچنین، در روایتی دیگر آمده است که امیر مؤمنان □ پس از زوال، به پیامبر □، رسولان الهی و ملائکه مقرب توسل می‌نمود (مرآة العقول، ج ۱۲، ص ۳۳۵؛ کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۵۴۵). امام سجاد □ نیز معصومان □ را واسطه میان خود و خدا قرار می‌داد (صحیفه سجادیه، ص ۲۱۳).

ب. تعلیم توسل به شیعیان

در برخی روایات، اهل بیت □ پیروان خود را به توسل هدایت می‌کردند. برای نمونه، در روایتی معتبر، امیر مؤمنان □ مردی را چنین سفارش نمود:
أَتَوَجَّهُ إِلَيْكَ بِمُحَمَّدٍ وَ أَهْلِ بَيْتِهِ أَسْأَلُكَ بِكَ وَ بِهِمْ (مرآة العقول، ج ۱۲، ص ۴۵۵؛ کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۵۸۳).

همچنین، امام صادق □ در حدیثی موثق، توسل به پیامبر □ و او صیای آن حضرت را برای دستیابی فردی به حاجات مشروع دانسته است (مرآة العقول، ج ۱۲، ص ۴۵۸؛ کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۵۸۴).

بنابراین، شواهد روایی نشان می‌دهد که زیارت و توسل به پیامبر و ائمه □ در عمل و تعلیم اهل بیت □ مشروع و مورد تأکید بوده است و ادعای سنگلجی از منظر منابع شیعی غیرمنطقی است.

۴.۱.۳. استغاثه

یکی دیگر از مفاهیمی که سنگلجی آن را به عنوان شرک قلمداد کرده، استغاثه به ملائکه، انبیا و صالحان است. وی با استناد به روایت مورد استناد محمد بن عبدالوهاب (محمد بن عبدالوهاب، کتاب التوحید، ص ۳۰)، استغاثه را شرک می‌انگارد:

استغاثه به قوت و تأثیر در امور معنوی و اموری که غیر از حق تعالی کسی قادر بر آن نیست، مثل اینکه شفاء مرض و یا وفای دین از غیر جهت معین یا طلب رزق یا هدایت و غفران گناه و دخول بهشت و موفق شدن به علم و امثال آن؛ این نحو از استغاثه مختص به ذات ربوبی است و به غیر او شرک است (توحید عبادت، ص ۹۹).

با این حال، شواهد روایی نشان می‌دهد که استغاثه در سیره عملی اهل بیت □ تأکید شده و اصحاب آنان نیز به این مسئله پایبند بودند. به عنوان نمونه، امام صادق □ فرمود که شعار ما اهل بیت یا محمد است و در پایان حدیث افزود که شعار امام حسین □ و تمامی اهل بیت □ نیز یا محمد می‌باشد (مرآة العقول، ج ۱۸، ص ۳۸۵؛ کلینی، الکافی، ج ۵، ص ۴۷). همچنین، امام باقر □ هنگام تب، به حضرت زهرا □ استغاثه می‌جست و او را به گونه‌ای صدا می‌زد که صدایش تا درب خانه شنیده می‌شد (کلینی، الکافی، ج ۸، ص ۱۰۹).

اهل بیت □ پیروان خود را نیز به استغاثه توصیه می‌کردند. برای نمونه، امام صادق □ در روایتی معتبر، استغاثه به پیامبر □ را برای بخشش گناهان سفارش نمود (مرآة العقول، ج ۱۸، ص ۲۶۰؛ کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۵۵۱). پیروان اهل بیت □ نیز برای رفع مشکلات به استغاثه متوسل می‌شدند؛ بر اساس روایتی معتبر، هنگامی که هشام بن سالم پس از شهادت امام صادق □ توان شناخت امام بعدی را نداشت، کنار قبر پیامبر □ رفته و به ایشان استغاثه نمود (صفار، بصائر الدرجات، ص ۲۷۱).

بنابراین، از دیدگاه شیعه، استغاثه برای هدایت، بخشش گناهان، شفای بیماران و رفع دیگر مشکلات مشروع است. بر این اساس، شریعت سنگلجی بدون بررسی و تأمل در روایات امامیه، برخلاف نظر عالمان دینی عمل کرده است.

۳.۱.۵. غلو

سنگلجی در مقام نقد و نفی حاجت‌دهی امامزادگان، شیعه را متهم به غلو ساخته و می‌نویسد: افتضاح این است که در حق امامزادگان ... نیز آثار ربوبیت و خالقیت و قضای حاجات و رفع کربات قائل شدند (توحید عبادت، ص ۱۵۶).

وی در ادامه به برخی احادیث منقول از رجال کشی مبنی بر لعن عبدالله بن سبأ، تکذیب مغیره بن سعید و وارد ساختن مطالب کفرآمیز در احادیث امام باقر □ توسط این افراد استناد می‌کند. سپس سنگلجی به دو روایت از امام کاظم و امام صادق □ تمسک می‌جوید؛ در روایت نخست، امام هفتم □ علم غیب را از خود نفی نموده و آن را میراثی از رسول خدا □ می‌داند، و در روایت دوم، امام ششم □ در نفی باور غالیان مبنی بر علم امام به قطره‌های باران، عدد ستارگان، برگ درختان و آنچه در دریاهاست، سوگند یاد می‌کند که این امور تنها به خداوند تعلق دارد (توحید عبادت، ص ۱۵۸).

به اعتقاد سنگلجی، حاجت‌خواهی از امام‌زادگان غلو محسوب می‌شود و از این رو با استناد به این گونه روایات، هم نفی علم غیب از امامان را مطرح می‌کند و هم درخواست حاجت از آنان را نامشروع می‌داند. این ادعا را می‌توان در دو محور علمی تحلیل نمود:

اول: علم غیب امامان

نخست: روایات بخش اول ناظر به لعن غالیانی مانند عبدالله بن سبا و مغیره بن سعید است که انحراف آنان از نظر شیعه امری مسلم است؛

دوم به نقل شیخ مفید امام موسی کاظم % در فراز پایانی فرمود: لا والله ما هی إلا وراثه عن رسول الله، یعنی علم آنان میراثی از رسول خدا -است (مفید، الأمالی، ص ۲۳).

این بیان اصل علم غیب را نفی نمی‌کند، بلکه نافی استقلال مطلق علم غیب امام است. سایر روایات معتبر، علم به گذشته، حال و آینده را برای امامان (اثبات می‌کند (کلینی، الکافی، ج ۱، صص ۶۱؛ ۲۳۹-۲۴۰؛ ۲۶۰-۲۶۱).

سوم روایات معتبر نشان می‌دهد امامان در عمل نیز به امور غیبی احاطه داشته‌اند. به عنوان نمونه، امام کاظم % در گهواره سخن گفته و به فردی دستور داد نام دخترش را که روز گذشته متولد شده بود، تغییر دهد، زیرا آن نام مبغوض خداوند بود (کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۱۰). همچنین، در روایتی موثق، امام رضا % عبدالله بن مغیره واقفی را که از عراق آمده و دعا کرده بود خدا او را به بهترین دین هدایت کند، از پشت درب با نام صدا زد و از دعای او خبر داد؛ در نتیجه عبدالله بن مغیره از مذهب واقفه دست برداشت و به امامت امام هشتم % ایمان آورد (کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۳۵۵).

چهارم آزمون امام زمان توسط پیروان، با این توضیح که یکی از روش‌های شیعیان برای شناخت امام زمان، آزمودن او به علم غیب و خبرهای غیبی بود. محمد بن ابراهیم نیشابوری، امام کاظم % را به همین شیوه سنجید و هنگامی که دید امام بدون شکستن مهرها، سوال‌های اهل نیشابور را پاسخ داده، به امامت آن حضرت یقین پیدا کرد (ابن حمزه طوسی، الثاقب فی المناقب، صص ۴۳۹-۴۴۰).

پنجم پرسش‌های دشوار برای اثبات حقانیت در بسیاری از ادیان، پذیرش رهبران دینی با طرح سوالات دشوار از آنان صورت می‌گیرد. برای نمونه، در حدیثی صحیح، فردی یهودی در دوران خلافت عمر بن خطاب به امیر مؤمنان % مراجعه نمود و پاسخ سوالاتش را دریافت کرد (مجلسی، مرآة العقول، ج ۶، ص ۲۲۳؛ کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۵۳۱-۵۳۲؛ صدوق، کمال الدین، صص ۲۹۷-۲۹۹).

ششم آزمایش امامان توسط دشمنان: دشمنان اهل بیت (نیز برای شکست دادن آنان، امامان را با مسائل پیچیده علمی می‌آزمودند. برای نمونه، نافع بن سرجس خارجی هنگام حضور در حج با هشام بن عبدالملک، نزد امام باقر (ع) رفت و سؤالاتی مطرح کرد که تنها پیامبر یا فرزند پیامبر یا وصی او قادر به پاسخگویی بود. پس از پاسخ‌های امام، نافع با سرشکستگی نزد هشام بازگشت (کلینی، الکافی، ج ۸، ص ۱۲۱-۱۲۲). از تحلیل روایات چهارم تا ششم استفاده می‌شود که توان پاسخگویی به سؤالات پیچیده، هم نزد پیروان و هم عقلای جامعه، نشانه نبوت، وصایت یا امامت امامان بوده است.

۶.۱.۳. حاجت‌خواهی از امام زادگان

تحلیل ادعای سنگلجی درباره حاجت‌خواهی از امام زادگان را می‌توان در دو محور بررسی کرد:

۱. نقد روایات مورد استناد سنگلجی

روایاتی که سنگلجی به آن‌ها تمسک می‌جوید، ارتباط مستقیمی با مسئله حاجت‌دهی امام زادگان ندارد و صرفاً ناظر به نفی غلو و رفتار غالیان است. باید توجه داشت که نفی غلو و افراط در احترام یا باور به امامان □، الزاماً به معنای نفی مشروعیت حاجت‌خواهی از آنان نیست. بر این اساس، استدلال سنگلجی محدودتر و اخص از ادعای او درباره نامشروع بودن حاجت‌خواهی از امام زادگان است.

۲. شواهد روایی و زیارات معتبر

در منابع روایی و زیارات ماثوره، به حاجت‌خواهی از امام زادگان سفارش شده است. برای نمونه، در زیارت حضرت معصومه □ آمده است:

یا فاطمه اشفعی لی فی الجنة، که صراحتاً دلالت بر طلب شفاعت و حاجت‌خواهی از امام زادگان دارد. علامه مجلسی این زیارت را معتبر می‌داند (مجلسی، تحفه الزائر، ص ۶۶۴) و در مقدمه کتاب اذعان کرده است که زیارات منقول در این اثر با اسناد معتبر به دست وی رسیده‌اند (مجلسی، تحفه الزائر، ص ۴).

بر اساس این شواهد، واضح است که اهل بیت □ به واسطه خداوند از علم غیب بهره داشته و حاجت‌خواهی از امام زادگان □ از سوی آنان مشروع و مورد تأکید بوده است. بنابراین، استدلال سنگلجی فاقد اعتبار علمی است و با منابع معتبر شیعی مطابقت ندارد.

۴. انتقاد سنگلجی به رفتارهای جامعه شیعی

بخشی از نقدهای طرح شده از سوی سنگلجی در توحید عبادت ناظر به رفتارهایی در جامعه شیعی است که بر بنیانهای اعتقادی استوار شده‌اند. وی این نقدها را عمدتاً در سه حوزه تبرک، نذر و همسان‌سازی قبور پی می‌گیرد.

۱.۴. تبرک

سنگلجی، ضمن اذعان به متبرک بودن مشاهد مشرفه معصومان □ (توحید عبادت، ص ۱۸۸-۱۸۹)، می‌نویسد:

عمل پیامبر □ و سیره ائمه طاهرين □ بر تبرک به احجار نبود (توحید عبادت، ص ۸۱). در تحلیل دیدگاه وی باید توجه داشت که تبرک جستن به اشیا و مکان‌های مقدس، ریشه‌ای عمیق در متون دینی دارد. مطابق روایات معتبر، امام رضا هنگام زیارت قبر مطهر رسول خدا □، خود را به آرامگاه ایشان چسباند، سپس فاصله گرفت و دوباره بازگشت و شانه چپ خود را بر قبر نهاد و در همان حال شش یا هشت رکعت نماز گزارد (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۲، ص ۲۰). همچنین در حدیث صحیح (بحرانی، الحقائق النضره، ج ۷، ص ۲۱۷) امام زمان در پاسخ نامه فردی که درباره سجده بر قبور پرسش کرده بود، ضمن نهی از سجده، تأکید می‌کند که زائر باید گونه راست خود را بر قبر قرار دهد^۳ طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۲، ص ۲۲۸). زیارت امین‌الله نیز که از سوی اندیشمندان شیعه همچون شیخ طوسی (مصباح المتهجد، ص ۷۳۸-۷۳۹) و ابن‌قولویه (کامل الزیارات، ص ۹۲-۹۴) نقل شده و به تصریح علامه مجلسی (بحار الانوار، ج ۱۰، ص ۲۶۹) صحیح‌ترین سند را در میان زیارت‌ها دارد، گواه دیگری بر مشروعیت تبرک است. در فراز دوم این زیارت، امام سجاد گونه خود را بر قبر امیر مؤمنان □ نهاده و مضامین بلند معرفتی را بیان می‌کند. بدین ترتیب، رفتار امام رضا و امام سجاد □ ناظر به تبرک جستن به مضجع شریف رسول خدا □ و حضرت علی □ است.

با توجه به مجموعه این روایات، ادعای سنگلجی مبنی بر نبود سیره اهل بیت □ در تبرک به سنگ‌ها، با شواهد معتبر تاریخی و حدیثی سازگار نیست و از این‌رو فاقد پشتوانه علمی ارزیابی می‌شود.

۲.۴. نذر

یکی دیگر از مفاهیمی که از نظر سنگلجی عملی باطل تلقی می‌شود، نذر برای غیر خدا است (توحید عبادت، ص ۹۴). وی با استناد به آیه ۲۷۰ سوره بقره و سه روایت از امام صادق درباره تأکید بر واژه لله در صیغه نذر (کلینی، کافی، ج ۷، صص ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۸)، بر این باور است که

نذر برای مخلوق همانند نماز خواندن برای غیر خدا بوده و عبادت صرفاً برای خداوند رواست. از سوی دیگر، او با این ادعا که میت نمی‌تواند مالک باشد، نتیجه می‌گیرد که نذر برای او نیز امکان‌پذیر نیست (توحید عبادت، ص ۹۶). افزون بر این، وی معتقد است در نذر باید پس از ذکر نام خداوند، تصریح شود که ثواب آن به امام یا ولیّ خدا اهدا می‌شود (توحید عبادت، صص ۹۶-۹۷). به باور او اگر نذرکننده از صاحب قبر حاجت بخواهد، این عمل نوعی شرک است (توحید عبادت، ص ۹۵).

ارزیابی دیدگاه وی در چند محور قابل بررسی است:

نخست: مفهوم‌شناسی شرعی نذر

از منظر فقه شیعه، نذر عبارت است از التزام کامل یک مسلمان مختار به انجام یا ترک عملی به‌صورت خاص و با ذکر تعبیر برای خدا و با نیت تقرب به پروردگار (نجفی، جواهر الکلام، ج ۳۵، ص ۳۵۶).

دوم: تحلیل آیه و روایات مورد استناد سنگلجی

آیه و روایات یادشده در مقام بیان صیغه صحیح شرعی نذر هستند؛ از همین رو فقهای شیعه بر پایه این دلایل، عبارت لله علیّ را صیغه معتبر نذر دانسته‌اند (فاضل هندی، کشف اللثام، ج ۹، ص ۷۴؛ محقق سبزواری، کفایه الأحکام، ج ۲، ص ۴۹۲). بنابراین، نذر شرعی - چه برای پیامبر و اهل بیت □ و چه برای کعبه و دیگر مشاهد مشرفه - تنها با ذکر لله علیّ تحقق می‌یابد و بدون این عبارت، نذر واجب‌الوفا نیست (نجفی، جواهر الکلام، ج ۳۵، ص ۳۷۲). از این رو استدلال سنگلجی مبنی بر بطلان نذر برای غیر خدا، فاقد مبنای فقهی معتبر است.

سوم: عمومیت متعلق نذر در روایات

بر اساس روایت معتبر (مجلسی، مرآة العقول، ج ۲۴، ص ۳۵۷)، امام صادق بیان می‌کند که متعلق نذر هر چیزی است که سود دینی یا دنیایی داشته باشد (کلینی، کافی، ج ۷، ص ۴۶۲). با توجه به اینکه نذر برای پیامبر و اهل بیت □ برای نذرکننده دارای منفعت دینی یا معنوی است، هیچ منعی متوجه آن نخواهد بود.

چهارم: نقد استدلال مالک نشدن میت

استدلال سنگلجی مبنی بر اینکه چون میت مالک نمی‌شود، نذر برای او باطل است نیز از جهات مختلف مخدوش است:

اولاً اگر ملاک، مالک قرار دادن نذر شونده باشد، این معنا در مورد خداوند نیز ممتنع است؛ زیرا خداوند مالک همه کائنات است و انسان نمی‌تواند او را مالک چیزی قرار دهد؛ این امر تحصیل حاصل و محال عقلی است.

ثانیاً بر اساس روایت امام کاظم، هنگامی که درباره نذر برای کعبه سؤال شد، امام □ آن را صحیح دانست و حتی شیوه مصرف آن مال را تو ضیح داد (طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۸، ص ۳۱۰). حال آنکه کعبه جماد است و مالکیت حقیقی برای آن متصور نیست؛ بنابراین، مالک نشدن میت نمی‌تواند ملاک بطلان نذر باشد.

پنجم: نقد اتهام شرک بودن نذر

سنگلجی همچنین ادعا می‌کند که نذرکننده در این موارد صاحب قبر را در تصرف امور مستقل دانسته و عمل او صراحت در کفر و شرک دارد (توحید عبادت، ص ۹۶). این برداشت نیز فاقد دلیل است؛ زیرا:

اولاً مسلمانان هنگام نذر، پیامبر، امام یا امامزاده را ولی خدا و حجت الهی دانسته و اساساً نذر را به قصد تقرب به خداوند انجام می‌دهند؛ نه اینکه آنها را مستقل در تأثیر بدانند.

ثانیاً بر پایه روایت مؤثق اسحاق بن عمار، نذر برای خدا می‌تواند متعلق به امام باشد و آنچه برای خداوند است، تدبیر و مصرف آن در اختیار امام است (طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۸، ص ۳۱۵-۳۱۶). بنابراین، نذری که برای پیامبر یا امامان □ انجام می‌شود، در حقیقت برای خدا است و هیچ‌گونه تقابل یا استقلالی نسبت به پروردگار ندارد.

دلایل مربوط به حاجت‌خواهی از غیر خدا نیز - چنان‌که اشاره شد - در بخش توسل تبیین شده است.

۳.۴. همسان سازی قبر با زمین

یکی دیگر از محورهایی که از نظر سنگلجی محل اشکال است، ارتفاع قبرها از سطح زمین است. وی معتقد است اسلام به‌منظور صیانت از توحید و جلوگیری از شکل‌گیری مظاهر قبرپرستی، احکامی معین را در این زمینه وضع کرده است.

نخست: هم‌سطح‌سازی قبرها با زمین

سنگلجی برای اثبات مدعای خویش به روایاتی استناد می‌کند که شهید اول در ذکری نقل

کرده است. به‌عنوان نمونه می‌نویسد:

امیر مؤمنان به ابوالهیاج فرمود: تو را مأموریت می‌دهم بر آنچه که پیغمبر مرا مأمور فرمود: اینکه هر قبری که از زمین بلندتر است تسویه کنی و با سطح زمین برابر سازی.^۴ همچنین نقل کرده است که: پیامبر □ قبر فرزندش ابراهیم را تسطیح کرد، ... قاسم بن محمد گفت: قبر نبی اکرم و شیخین را مسطح دیدم، ... قبر مهاجرین و انصار نیز در مدینه منوره مسطح بود (توحید عبادت، ص ۱۸۰).

تحلیل این استدلال در چند محور ذیل قابل طرح است:

۱. بررسی دقیق نقل شهید اول

سنگلجی، متن شهید اول را به درستی گزارش نکرده است؛ زیرا مطابق روایات مورد استناد شهید، مقصود آن است که ارتفاع قبرها زیاد نباشد، نه اینکه کاملاً با زمین هم سطح شوند (شهید اول، ذکر، ج ۲، ص ۲۷-۲۸).

۲. تحلیل لغوی واژه سوّیته

وی واژه سوّیته در روایت را به برابر ساختن با سطح زمین تفسیر کرده است. این برداشت برخلاف فهم لغویان از این واژه است. ابن منظور (لسان العرب، ج ۱۲، ص ۳۰۸)، رازی (مختار الصحاح، ص ۱۳۳) و فیروزآبادی (قاموس المحيط، ص ۱۴۵۲)، تسطیح را در مقابل تسنیم دانسته‌اند. تسنیم در قبر به معنای کوهانه کردن و برآمده بودن آن است (زبیدی، تاج العروس، ج ۳۲، ص ۴۲۶).

بنابراین، روایت مورد بحث ناظر به برطرف کردن برآمدگی غیرمتعارف قبور است، نه هم سطح کردن آنها با زمین.

۳. دیدگاه فقهای امامیه

علاوه بر اجماع، فقهای شیعه با استناد به همین روایت عامه، برخلاف نظر سنگلجی، به بالاتر بودن قبر از سطح زمین فتوا داده‌اند (طوسی، الخلاف، ج ۱، ص ۷۰۶-۷۰۷؛ حلی، تذکره الفقهاء، ج ۲، ص ۹۷؛ بحرانی، الحقائق الناضرة، ج ۴، ص ۱۲۳؛ نراقی، مستند الشیعه، ج ۳، ص ۲۷۳).

دوم: نهی از گچ کاری قبور و ساخت بنا بر آنها

سنگلجی با استناد به حدیث جابر، مدعی است که اسلام گچ کاری و ساخت و ساز بر قبور را حرام می‌داند (توحید عبادت، ص ۱۸۱). ارزیابی سخن او چنین است:

۱. ضعف سند

روایت مورد استناد فاقد سند شیعی است و بنابراین برای فقه شیعه حجیت ندارد.

ضعف نقل مشابه در منابع شیعه

نقل مشابه آن که در برخی منابع شیعی آمده است (حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۳، ص ۲۱۰)، به جهت وجود یونس بن ظبیان در سند، ضعیف دانسته شده است (نجاشی، رجال النجاشی، ص ۴۲۹؛ حلی، خلاصه الأقوال، ص ۴۱۹).

۳. تعارض با روایت معتبر

این روایات با حدیث معتبر امام کاظم ناسازگار است؛ در این روایت، امام □ دستور می‌دهد قبر دخترش گچ‌کاری شود (کلینی، کافی، ج ۳، ص ۲۰۲).

۴. حمل بر کراهت

فقه‌های امامیه این احادیث را بر کراهت ساخت بنا حمل کرده‌اند، نه حرمت (حلی، منتهی المطلب، ج ۷، ص ۴۰۲؛ نراقی، مستند الشیعه، ج ۳، ص ۲۸۰؛ همدانی، مصباح الفقیه، ج ۵، ص ۴۲۶).

۵. استثنا بودن مشاهد مشرفه

دانشمندان امامی اتفاق دارند که مشاهد مقدسه از حکم کراهت استثنا هستند (شهید اول، ذکری، ج ۲، ص ۳۷).

۶. ضرورت عملی ساخت بنا

علاوه بر این، عمل به هزاران روایت در تشویق به زیارت پیامبر و امامان □، متوقف بر باقی بودن قبور و وجود بنا بر آنهاست (نمازی، مستدرک سفینه البحار، ج ۸، ص ۳۷۴).

سوم. ناسازگاری دیدگاه سنگلجی با روایات و سیره مسلمین

۱. شواهد روایی

در میراث شیعه روایات متعدد و معتبری بر وجود بنا بر قبور اهل بیت □ در عصر معصومان دلالت دارد. در روایتی معتبر، فردی از امام رضا می‌پرسد که اگر نتوانم وارد حرم امام کاظم شوم، چگونه ایشان را زیارت کنم؟ و امام □ پاسخ می‌دهند: از پشت دیوار سلام بده (ابن قولویه، کامل الزیارات، ص ۴۹۸). این بیان، وجود بنا و حرم بر مرقد امام هفتم □ را در همان دوره نشان می‌دهد.

همچنین روایات معتبر دیگری از وقوف در کنار حائره طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۵۴) و روضه مطهره ۰۹ (صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۶، ص ۶۰۹؛ طوسی، تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۵۶) خبر می دهد.

دسته ای دیگر از روایات نیز از وجود گنبد، اجازه ورود، عتبه بوسی و دعا هنگام دیدن گنبد امامان □ سخن می گویند. این حجم گسترده از روایات به روشنی بر مشروعیت و تأیید ساخت بنا توسط اهل بیت □ دلالت دارد (نراقی، مستند الشیعه، ج ۳، ص ۲۸۱).

۲. سیره مسلمانان

سیره قطعی مسلمانان نیز مؤید این معناست؛ مسلمانان از آغاز تاکنون بر ساخت بنا بر قبور اهل بیت □ اهتمام داشته اند. افزون بر این، تعظیم شعائر الهی نیز این سنت را تقویت می کند (شهید ثانی، روض الجنان، ج ۲، ص ۸۵۰؛ مجلسی، ملاذ الأخیار، ج ۳، ص ۲۹۸؛ محقق سبزواری، ذخیره المعاد، ج ۱، ص ۳۴۳).

چهارم: بررسی استناد سنگلجی به روایت امام کاظم □

سنگلجی در ادامه به روایتی از امام کاظم □ در نهی از ساخت بنا بر قبور استناد می کند ۱۱ (توحید عبادت، ص ۱۸۱). در ارزیابی این استدلال باید گفت:

حتی با صرف نظر از روایات صریح پیشین که به جواز ساخت بنا بر قبور دلالت دارند، عالمان امامیه این حدیث را حمل بر حرمت نکرده اند.

گروهی آن را حمل بر کراهت دانسته اند، و گروهی دیگر میان قبرهای اهل تعظیم و زیارت - مانند پیامبران، امامان و سادات - و قبرهای افراد عادی تفصیل قائل شده اند.

بر همین اساس، حدیث مورد استناد سنگلجی بر کراهت ساخت بنا بر قبر افراد عادی حمل شده و روایت مربوط به گچ کاری قبر دختر امام کاظم □، مجوزی برای ساخت بنا بر قبور اشخاص مورد احترام و زیارت دانسته شده است (شهید ثانی، روض الجنان، ج ۲، ص ۸۵۰).

۴.۴. زیر پا قرار دادن قبرها

سنگلجی با استناد به روایتی منقول از امام کاظم بر این باور است که اسلام برای مقابله با قبرپرستی دستور داده است هنگام ورود به قبرستان، قدم بر روی قبور نهاده شود (لوحید عبادت، ص ۱۸۱).

در تحلیل و نقد این ادعا، طرح چند نکته ضروری است:

۱. عدم دلالت روایت بر مدعای سنگلجی

استناد سنگلجی به این روایت ناظر به آن است که اسلام برای نفی هرگونه تعظیم قبور، نه تنها اجازه ساخت بنا نداده، بلکه توصیه کرده است انسان بر روی قبرها قدم بگذارد. با این حال، روایت یادشده هیچ‌گونه دلالتی بر نفی ساخت بنا بر قبور اولیای الهی ندارد و حتی ارتباط معنایی لازم برای اثبات چنین نتیجه‌ای نیز در متن روایت مشاهده نمی‌شود.

۲. ضعف سند روایت

سند روایت، مرسل و در زمره اخبار ضعیف است؛ بنابراین، استناد به آن برای اثبات یک حکم شرعی الزام‌آور، آن‌گونه که سنگلجی ادعا می‌کند، محل تردید جدی است.

۳. مخالفت اجماعی فقیهان امامیه با مضمون روایت

برخلاف مفاد این روایت، فقهای برجسته امامیه راه رفتن بر روی قبور را مکروه دانسته‌اند.^{۱۳} این فتوا در آثار معتبر فقهی همچون طوسی (الخلاف، ج ۱، ص ۷۰۷)، طبرسی (المؤتلف من المختلف، ج ۱، ص ۲۵۹) و محقق حلی (شرایع الإسلام، ج ۱، ص ۳۶) به صراحت بیان شده است.

۴. استثنای قبور اهل بیت □ از حکم ساخت‌وساز

حتی اگر روایت یادشده بر عدم جواز ساخت بنا دلالت می‌داشت، همان‌گونه که در بخش‌های پیشین توضیح داده شد، فقهای امامیه اتفاق دارند که قبور پیامبر، امامان □ و مشاهد مشرفه، از حکم منع یا کراهت بنا مستثنا هستند.

۵.۴. ممنوعیت بازسازی قبر

سنگلجی با استناد به روایتی از امیر مؤمنان^{۱۴} روایتی از امام صادق^{۱۵} مدعی است که اسلام مرمت و بازسازی قبر را ممنوع اعلام کرده است (توحید عبادت، ص ۱۸۱).

بررسی و نقد این دیدگاه نیازمند توجه به نکات ذیل است:

۱. ضعف سندی روایت نخست

روایت اول، هم از نظر سندی و هم از نظر محتوایی محل اشکال است. در سلسله سند، محمد بن سنان و زیاد بن منذر حضور دارند که هر دو راوی، طبق نظر رجالیان شیعه، ضعیف به شمار می‌روند (محقق حلی، المعتمد، ج ۱، ص ۳۰۴).

۲. تفاوت نسخه‌های روایی و تأثیر آن بر دلالت حدیث

محتوای این روایت در منابع مختلف، با تعبیرهای گوناگون گزارش شده است:

سعد بن عبدالله: من حَدَدَ قَبْرًا؛ و مقصود از آن زینت بخشیدن به قبر است.
شیخ مفید: من حَدَدَ قَبْرًا؛ که در این صورت، معنا شکافتن و نبش قبر است و این عمل به طور مسلم حرام است.

محمد بن حسن صفار: من حَدَدَ قَبْرًا؛ یعنی تجدید بنا. وی تصریح می کند که این کار حتی مکروه نیز نبوده است (محقق حلی، المعتمر، ج ۱، ص ۳۰۴).
بر این اساس، روایت یادشده هیچ گونه دلالت صریح یا قابل اعتماد بر مدعای سنگلجی ندارد.

۳. نقل نادرست روایت دوم

سنگلجی روایت دوم را نیز به درستی نقل نکرده است. در ادامه این روایت، عبارت فإِنَّ رسول الله ﷺ كَرِهَ ذَلِكَ آمَدَه است. وجود این تعبیر نشان می دهد که پیامبر ﷺ کراهت این عمل را بیان کرده است نه حرمت.

و با توجه به حجم و سیع روایاتی که جواز و بلکه استحباب ساخت بنا بر قبور اهل بیت ﷺ را تأیید می کنند، حمل این روایت بر حرمت نه ممکن است و نه قابل جمع با ادله معتبر.

۴. نظر فقهای امامیه

به نظر می رسد فقهای امامیه نیز دقیقاً با همین تحلیل، روایت را حمل بر کراهت تجدید بنا بر قبور افراد عادی کرده اند؛ نه قبور اولیای الهی و مشاهد مقدسه.

این برداشت در آثار مهم فقهی از جمله شهید اول (ذکری، ص ۳۵-۳۶)، محقق سبزواری (ذخیره المعاد، ج ۱، ق ۲، ص ۳۴۳)، نراقی (مستند الشیعه، ج ۳، ص ۲۸۰) و همدانی (مصباح الفقیه، ج ۵، ص ۴۲۶) به روشنی منعکس شده است.

۶,۴. ناروایی سجده بر قبرها و قبله قرار دادن آنها

سنگلجی بر این باور است که اسلام، به منظور پاسداشت توحید و پیشگیری از بروز پدیده قبرپرستی، سجده کردن یا نماز گزاردن به سمت قبور را نهی کرده است. وی ادله خود را بر سه حدیث استوار می سازد:

نخست: لَا تَتَّخِذُوا قَبْرِی قِبْلَةً وَلَا مَسْجِداً ...؛

دوم: لَا تَجْلِسُوا عَلَى الْقُبُورِ، وَلَا تَصَلُّوا إِلَيْهَا؛

سوم: عَنْ سَمَاعَةَ قَالَ سَأَلْتُهُ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ وَ بِنَاءِ الْمَسَاجِدِ فِيهَا فَقَالَ أَمَّا زِيَارَةُ الْقُبُورِ فَلَا

بَأْسَ بِهَا وَلَا تُبْنَى عِنْدَهَا الْمَسَاجِدُ؛ (توحید عبادت، ص ۱۸۲-۱۸۳)

در نقد و تحلیل استدلال سنگلجی چهار نکته اساسی قابل توجه است:

ضعف سندی روایت نخست

روایت اول از جهت سندی مرسل بوده و بنابراین در زمره روایات ضعیف قرار می‌گیرد. افزون بر این، این روایت با نقل‌های دیگر – که در بخش بعد اشاره خواهد شد – معارض است. از این رو، صرف اتکا بر آن برای صدور حکم شرعی قابل قبول نیست.

عدم انتساب روایت دوم به امام صادق □

حدیث دوم اساساً در منابع شیعی نقل نشده و انتساب آن به امام صادق □ ثابت نیست. دو فقیه برجسته، علامه حلی (حلی، منتهی المطلب، ج ۷، ص ۴۳۴) و شهید اول (شهید اول، ذکری، ج ۲، ص ۳۶)، تصریح کرده‌اند که این روایت از منابع عامه اخذ شده است. بدین ترتیب، استناد به حدیثی که در منابع شیعی وجود ندارد، برای الزام پیروان مکتب اهل بیت □ فاقد اعتبار است.

حمل روایت سوم بر کراهت

حدیث سوم نیز به تصریح شماری از فقها – از جمله بروجردی (جامع الأحادیث الشیعه، ج ۴، ص ۴۵۹) – بر کراهت ساخت بنا حمل شده است، نه بر حرمت. گذشته از این، همان‌گونه که پیشتر بیان شد، فقهای امامیه، قبور ائمه □ را به اجماع از این حکم مستثنا دانسته‌اند.

اجماع امامیه بر جواز ساخت بنا و نماز نزد قبور معصومان □

به تصریح شهید اول، عالمان شیعه بر جواز ساخت بنا بر قبور پیامبر و ائمه □ و نیز بر جواز نماز گزاردن در جوار این اماکن متفق‌اند. روایات ناهیه، از یک سو خبر واحد و گاه از جهت سندی ضعیف‌اند، و از سوی دیگر با روایات مشهورتر – که دلالت بر تعظیم و آبادانی قبور اهل بیت □ دارد – در تعارض‌اند. افزون بر این، این اجماع در عصر حضور معصومان نیز وجود داشته و از سوی ایشان انکار نشده است.

روایات فراوانی نیز گواهی می‌دهد که تعمیر قبور امامان □، بزرگداشت آنها و حتی برتری نماز در کنار آن قبور، مورد تأیید معصومان بوده است (شهید اول، ذکری، ج ۲، ص ۳۷؛ مجلسی، مرآة العقول، ج ۱۴، ص ۱۹۲).

۷.۴. نماز خواندن به سوی قبرها

سنگلجی در ادامه بحث خود اظهار می‌دارد که به اجماع فقیهان امامیه، نماز گزاردن به سمت قبور یا بر روی آنها مکروه است و شیخ صدوق نیز نماز بر قبر را حرام دانسته است. وی سپس

با استناد به کتاب جامع المقاصد محقق کرکی مدعی می‌شود که شیخ مفید و شیخ طوسی به صورت مطلق، نماز در کنار قبور حتی اگر قبر امام □ باشد را مکروه می‌دانند (توحید عبادت، ص ۱۸۳).

در نقد و تحلیل این ادعا چند نکته اساسی قابل توجه است:

۱. عدم ارائه مستند معتبر برای ادعای اجماع سنگلجی هیچ منبعی که ناظر به اجماع فقیهان امامیه بر کراهت نماز رو به قبور یا بر قبور باشد، ذکر نمی‌کند. صرف ادعای اجماع بدون مستند معتبر در پژوهش فقهی قابل پذیرش نیست.

۲. نسبت نادرست به شیخ طوسی از سوی سنگلجی بر خلاف ادعای وی، نقل محقق کرکی از شیخ طوسی در جامع المقاصد دلالت بر جواز نماز نافله به سوی قبور امامان □ دارد:

... أن الصلاة إلى قبور الأئمة □ فی النوافل جائزة (کرکی، جامع المقاصد، ج ۲، ص ۱۳۵).
شیخ طوسی نیز در النهایه همین مبنا را تأیید کرده و تنها احتیاط مستحب را در این زمینه یادآور می‌شود (طوسی، النهایه، ص ۹۹).

۳. تصریح شیخ مفید بر جواز نماز به سوی قبر امام □
بررسی نسخه‌های گوناگون المقنعه نشان می‌دهد که شیخ مفید نیز نماز گزاردن به سوی قبر امامی را که در جهت قبله قرار گرفته باشد، مجاز می‌دانسته است. بازسازی عبارت وی بر پایه نسخه‌های الف و ب چنین است:

وقد روی أنه لا بأس بالصلاة إلى قبله فيها قبر إمام والأفضل ما ذكرناه (مفيد، المقنعه، ص ۱۵۲).

شهید اول نیز همین برداشت را از نظر شیخ مفید گزارش کرده است (شهید اول، ذکری، ج ۲، ص ۳۸).

بر اساس نکات یادشده، روشن است که ادعای سنگلجی مبنی بر اجماع امامیه، و نیز نسبتی که به آراء شیخ مفید و شیخ طوسی داده، فاقد پشتوانه علمی دقیق است. از این رو دآوری وی در این مورد نیز نادرست و مخدوش می‌نماید.

۵. نتیجه‌گیری

بررسی انتقادی کتاب توحید عبادت نشان می‌دهد که پروژه فکری سنگلجی در این اثر که به پندار وی برای اصلاح دینی و پالایش جامعه از خرافه شکل گرفته، در مقام استدلال از انسجام روش شناختی و اتکای کافی بر منابع معتبر امامیه برخوردار نیست. واکاوی محورهای و مصادیق مورد بحث مشتمل بر باورهای همچون شفاعت، توسل، زیارت و استغاثه، و نیز رفتارهای دینی مرتبط با تبرک، نذر و احکام قبور آشکار ساخت که بخش مهمی از انتقادات وی بر پایه روایات ضعیف، منابع غیر امامی، یا قرائت‌هایی استوار است که با اجماع فقیهان امامیه، گزارش‌های معتبر حدیثی و سیره مستمر مسلمانان سازگار نیست.

تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که سنگلجی در موارد متعدد، میان انحرافات عملی جامعه عصر خود و مبانی اصیل آموزه‌های امامیه تمایز روشنی برقرار نکرده و این خلط مفهومی، به بازنمایی ناقص و گاه نادرست از باورهای شیعی انجامیده است. افزون بر این، داوری‌های وی در باب رفتارهای مرتبط با قبور، با توجه به شواهد معتبر روایی و تاریخی در باب مشروعیت و پیشینه دیرینه این اعمال در میان مسلمانان، فاقد پشتوانه استوار و قابل اتکاست.

از مجموع این یافته‌ها برمی‌آید که توحید عبادت با وجود جایگاه تاریخی آن در جریان اصلاح دینی قرن اخیر نمی‌تواند تصویری علمی، دقیق و مبتنی بر سنت معتبر امامیه از آموزه‌ها و کنش‌های دینی شیعی ارائه کند. نوشتار حاضر با روشن ساختن این کاستی‌ها، زمینه را برای بازخوانی نقادانه‌تر آثار سنگلجی و نیز بازشناسی مرز میان اصلاح دینی و تقلیل آموزه‌های کلامی فراهم می‌سازد.

پی نوشت

۱. وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا.
۲. وَإِذَا قِيلَ لَهُم تَعَالَوْا يَسْتَغْفِرْ لَكُمْ رَسُولُ اللَّهِ لَوَّاْ رُءُوسَهُمْ وَرَأَيْتَهُمْ يَصُدُّونَ وَهُمْ مُسْتَكْبِرُونَ. المنافقون/۵.
۳. بل يضع خده الأيمن على القبر.
۴. عن ابى الهياج قال على %: أَبْعَثَكَ عَلَى مَا بَعْنَى عَلَيْهِ رَسُولُ اللَّهِ ص أَنْ لَا تَدَعَ قَبْرًا مُشْرِفًا إِلَّا سَوَّيْتَهُ.
۵. يستحب تربيع القبر ... وفيه أيضا دلالة على عدم رفعه كثيرا.
۶. نَهَى رَسُولُ اللَّهِ P أَنْ يَجْصَصَ الْقَبْرُ أَوْ يُبْنَى عَلَيْهِ أَوْ أَنْ يَقَعَدَ عَلَيْهِ.
۷. وَأَمَرَ بَعْضَ مَوَالِيهِ أَنْ يُجْصَصَ قَبْرُهَا وَيَكْتَبَ عَلَى لَوْحٍ اسْمَهَا وَيَجْعَلَهُ فِي الْقَبْرِ.
۸. حَتَّى تَصِيرَ إِلَى بَابِ الْحَائِرِ ثُمَّ تَقُولُ السَّلَامُ عَلَيْكَ
۹. إِذَا صِرْتَ إِلَى الْبَابِ فَقِفْ...
۱۰. إِذَا انْتَهَيْتَ إِلَى بَابِ الْمَشْهَدِ فَقِفْ عَلَيْهِ...
۱۱. لَا يَصْلُحُ الْبِنَاءُ عَلَيْهِ.
۱۲. إِذَا دَخَلْتَ الْمَقَابِرَ فَطَأْ الْقُبُورَ.
۱۳. وَيَكْرَهُ أَنْ يَجْلِسَ عَلَى قَبْرِ ... أَوْ يَمْشِيَ عَلَيْهِ.
۱۴. مَنْ جَدَّدَ قَبْرًا أَوْ مَثَلَ مِثَالًا، فَقَدْ خَرَجَ مِنَ الْإِسْلَامِ.
۱۵. الصادق % عن النبي -: لَا تَبْنُوا عَلَى الْقُبُورِ وَلَا تَصُورُوا سَقُوفَ الْبُيُوتِ.
۱۶. وقد رويت رخصة من جواز الصلاة إلى قبور الأئمة. وهي محمولة على النوافل ، وإن كان الأحوط ما قدمناه.

کتاب نامه

قرآن کریم

- نهج البلاغه (۱۴۲۵ق). تحقیق صبحی صالح، چاپ چهارم، قاهره: دار الكتاب المصری.
- صحیفه سجّادیّه کامله. (۱۴۲۲ق). چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (بی تا). التوحید، تحقیق: سید هاشم حسینی، قم: جامعه مدرّسین.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۱۴ق). الاعتقادات فی دین الإمامیه، تحقیق: عصام عبد السید، ج ۱، چاپ دوم، بیروت: دار المفید.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۶۲ش). الخصال، تحقیق: علی اکبر غفاری، قم: جامعه مدرّسین.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۹۳ش). ثواب الأعمال، تحقیق: احمد الماحوزی، چاپ اول، قم: فاروس.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۴ق). عیون أخبار الرضا، تحقیق: حسین الأعلمی، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- ابن قولویه، جعفر بن محمد. (بی تا). کامل الزیارات، تحقیق: جواد قیومی، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (بی تا). لسان العرب، چاپ اول، بیروت: دار صادر.
- بحرانی، یوسف. (بی تا). الحقائق الناطرة، قم: جامعه مدرّسین.
- پاکتچی، احمد. (۱۳۹۷ش). نقد متن، چاپ دوم، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام.
- جعفریان، رسول. (۱۳۸۷ش). جریانها و سازمانهای مذهبی-سیاسی ایران ۱۳۲۰ تا ۱۳۵۷ ش، چاپ دوم، تهران: علم.
- چهاردهی، نورالدین. (۱۳۶۳ش). وهابیت و ریشههای آن، چاپ اول، [بی جا]: سازمان چاپ و انتشارات فتاحی.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴ق). وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث.
- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر. (۱۴۱۴ق). تذکره الفقهاء، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث.
- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر. (۱۴۳۱ق). خلاصه الأقوال، تحقیق: جواد قیومی، چاپ چهارم، قم: نشر الفقاهه.
- حلی، حسن بن یوسف بن مطهر. (۱۴۲۱ق). منتهی المطلب، تحقیق: علی اکبر الغفاری، چاپ اول، مشهد: مجمع البحوث الإسلامیه.
- رازی، محمد بن ابی بکر. (۱۴۱۵ق). مختار الصحاح، تحقیق: محمود خاطر، بیروت: مکتبه لبنان ناشرون.
- زبیدی، محمد مرتضی. (بی تا). تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دار الهدایه.
- سبحانی، جعفر. (۱۴۱۹ق). العقیده الإسلامیه علی ضوء مدرسه أهل البيت، چاپ اول، قم: مؤسسه الإمام الصادق.

سنگلجی، شریعت بن محمد حسن. (۱۳۲۰ش). توحید عبادت، تهران: کتابفروشی اسلامیہ.
سید مرتضیٰ، علی بن الحسین. (۱۴۰۵ق). رسائل المرتضیٰ، تحقیق: سید مهدی رجایی، قم: دار القرآن
الکریم.

شہید اول، محمد بن جمال الدین مکی. (۱۴۱۸ق). ذکر الشیعہ فی أحكام الشریعہ، قم: مؤسسۃ آل البيت.
شہید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۳۸۰ش). روض الجنان فی شرح إرشاد الأذهان، قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
صفار، محمد بن حسن بن فروخ. (۱۴۰۴ق). بصائر الدرجات، تحقیق: حسن کوچہ باغی، تهران: منشورات
الأعلمی.

طباطبائی، سید محمد حسین. (بی تا). المیزان فی تفسیر القرآن، قم: مؤسسۃ النشر الإسلامی.
طبرسی، ابو علی الفضل بن الحسن. (۱۴۱۰ق). المؤتلف من المختلف بین أئمة السلف، تحقیق: سید مهدی
رجایی، چاپ اول، مشهد: مجمع البحوث الإسلامیہ.

طبرسی، ابو علی الفضل بن الحسن. (۱۴۱۸ق). جوامع الجامع، قم: مؤسسۃ النشر الإسلامی.
طبرسی، ابو علی الفضل بن الحسن. (۱۴۱۵ق). مجمع البیان، چاپ اول، بیروت: مؤسسۃ الأعلمی للمطبوعات.
طوسی، محمد بن الحسن. (۱۴۰۹ق). التبیان فی تفسیر القرآن، تحقیق: أحمد حبيب قصیر العاملی، چاپ اول،
بیروت: دار إحياء التراث العربی.

طوسی، محمد بن الحسن. (۱۴۰۷ق). الخلاف، قم: مؤسسۃ النشر الإسلامی.
طوسی، محمد بن الحسن. (بی تا). النہایۃ فی مجرد الفقہ والفتاویٰ، تحقیق: قدس محمدی، قم: قدس
محمدی.

طوسی، محمد بن الحسن. (۱۳۹۰ق). تہذیب الأحکام، تحقیق: سید حسن الموسوی الخراسانی، تهران: دار
الکتب الإسلامیہ.

طوسی، محمد بن الحسن. (۱۴۱۱ق). مصباح المتہجد، چاپ اول، بیروت: مؤسسۃ فقہ الشیعہ.
عبدالله بن حسن بن فضل. (بی تا). صدق الخبر فی خوارج القرن الثاني عشر، لادقیۃ: مطبعۃ کومین.
فاضل ہندی، محمد بن الحسن الإصفہانی. (۱۴۲۳ق). کشف اللثام عن قواعد الأحکام، قم: مؤسسۃ النشر
الإسلامی.

کاشانی، ملا فتح الله. (۱۳۳۳ش). تفسیر کبیر منہج الصادقین فی إلزام المخالفین، تهران: کتابفروشی و چاپخانہ
محمد حسن علمی.

کافی، مجید. (۱۳۹۵ش). جامعہ شناسی تاریخی، قم: پژوهشگاہ حوزه و دانشگاه.
کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۳ش). الکافی، تحقیق: علی اکبر غفاری، چاپ سوم، تهران: دار الکتب
الإسلامیہ.

مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار، چاپ دوم، بیروت: مؤسسۃ الوفاء.

- مجله سی، محمد باقر. (۱۴۰۷ق). مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول، تحقیق: السيد محسن الحسینی الأُمینی، چاپ اول، تهران: دار الكتب الإسلامية.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۶ق). ملاذ الأخیار، تحقیق: سید مهدی رجایی، قم: مكتبة آية الله العظمی المرعشی.
- محقق حلی، جعفر بن الحسن. (۱۳۶۴ش). المعتمد، قم: مؤسسه سید الشهداء.
- محقق حلی، جعفر بن الحسن. (۱۴۰۹ق). شرایع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام، تحقیق: سید صادق شیرازی، چاپ دوم، تهران: استقلال.
- محقق سبزواری، محمد باقر. (بی تا). ذخیره المعاد، قم: مؤسسه آل البيت لإحياء التراث.
- محقق سبزواری، محمد باقر. (۱۳۸۱ش). کفایة الأحکام، تحقیق: مرتضی واعظی، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- محمدپور، شیرمحمد، و بهشتی سرشت، محسن. (۱۳۸۹ش). مطالعه جریان های تجدید نظرطلب دینی در دوره پهلوی با تکیه بر آراء و نظرات امام خمینی، تهران: پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی.
- المشهدی، محمد بن جعفر. (۱۳۹۱ش). تحفة الزائر، چاپ دوم، قم: پیام امام هادی.
- مفید، محمد بن محمد بن النعمان. (۱۴۰۳ق). الأملی، تحقیق: حسین أستاذ ولی و دیگران، قم: جامعه مدرّسین.
- مفید، محمد بن محمد بن النعمان. (۱۴۱۳ق). أوائل المقالات، تحقیق: ابراهیم انصاری، قم: المؤتمر العالمی لألفیه الشیخ المفید.
- مفید، محمد بن محمد بن النعمان. (۱۴۱۰ق). المقنعه، قم: مؤسسه النشر الإسلامی.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۳۱ق). رجال النجاشی، چاپ اول، بیروت: شرکه الأعلمی للمطبوعات.
- نجفی، محمد حسن. (۱۳۶۷ش). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، تحقیق: عباس قوچانی، چاپ سوم، تهران: دار الكتب الإسلامية.
- نراقی، احمد بن محمد مهدی. (۱۴۱۵ق). مستند الشیعه، تحقیق: مؤسسه آل البيت، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت.
- نمازی شاهرودی، علی. (۱۴۱۸ق). مستدرک سفینه البحار، تحقیق: حسن نمازی شاهرودی، قم: جامعه مدرّسین.
- همدانی، آقا رضا. (۱۴۲۱ق). مصباح الفقیه، تحقیق: محمد باقری و دیگران، چاپ اول، قم: مؤسسه مهدی موعود.